

Електронна бібліотека видань історичного факультету Харківського університету

Волосник Ю. П. Політика обмеження прав нової буржуазії в Україні в роки НЕПу // Вісник Харківського державного університету. – 1998. - № 413: Історія. – Вип. 30. – Харків, 1998. – С. 153 – 161.

При використанні матеріалів статті обов'язковим є посилання на її автора з повним бібліографічним описом видання, у якому опубліковано статтю. Дана електронна копія статті може бути скопійована, роздрукована і передана будь-якій особі без обмежень права користування за обов'язкової наявності першої (даної) сторінки з повним бібліографічним описом статті. При повторному розміщенні статті у мережі Інтернет обов'язковим є посилання на сайт історичного факультету.

Адреса редакційної колегії:

Україна, 61077, Харків, пл. Свободи, 4,
Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна,
історичний факультет. **E-mail:** istfac@univer.kharkov.ua

©Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна; історичний факультет

©Автор статті

©Оригінал-макет та художнє оформлення – зазначене у бібліографічному описі видавництва

©Ідея та створення електронної бібліотеки – А. М. Домановський

ПОЛІТИКА ОБМЕЖЕННЯ ПРАВ НОВОЇ БУРЖУАЗІЇ В УКРАЇНІ В РОКИ НЕПУ

В умовах перехідного періоду, що переживають економіка і соціальна сфера України, викликає певний інтерес вивчення нової економічної політики, яка має чимало спільних рис із сучасністю. Тому з точки зору сьогодення є актуальним дослідження взаємовідносин нової буржуазії (непманів) з радянською державою за часів здійснення непу в Україні.

Дана тема знайшла своє певне відображення в історіографії [1, 4, 14]. Однак багато питань, що стосуються проведення політики позбавлення політичних та обмеження громадянських прав непманської буржуазії в Україні потребують більш глибокого вивчення з позиції нового осмислення тогочасних подій.

Мета статті — висвітлити політику радянської держави, спрямовану на позбавлення політичних і обмеження громадянських прав нової буржуазії в Україні в період непу.

Допускаючи в роки непу приватний капітал в народне господарство, радянська держава широко використовувала господарчий досвід та кошти підприємців, їх уміння швидко пристосовуватись до кон'юнктури ринку для відбудови економіки країни. Однак при цьому Ленін і більшовицька партія, що монополюю правила в державі, не надали новій буржуазії політичних прав.

Перехід до непу супроводжувався економічними реформами, хоча в сфері політичній такого реформування не відбувалося. Ідучи на соціальний компроміс з дрібнобуржуазною більшістю населення, Ленін і РКП(б) робили все, аби зберегти в своїх руках монополію на політичну владу. Розпоряджаючись державною владою і використовуючи її державний апарат, керівництво більшовицької партії було в змозі в умовах непу здійснювати економічні реформи в рамках «соціалістичності».

Партійний апарат РКП(б), що вже звик користуватися невідольною владою та привілеями, зовсім не бажав розлучатися з ними, а тому не бажав проведення політичних реформ. Більш того, партійні ідеологи стверджували, що в умовах непу, коли поживалася дрібнобуржуазна стихія, мова повинна йти не про послаблення, а про посилення «диктатури пролетаріату», тобто диктатури партії. Ленін, який вважав, що дрібнобуржуазна стихія щоденно і щоміти породжує капіталізм, не бажав надати політичних прав так званім «непаманам», тобто представникам нової буржуазії [7, т. 41, с. 61].

Між тим саме неспомани, згідно сенсу непу, повинні були вдихнути життя в економіку. Таке становище, коли найбільш активні в господарчому відношенні представники населення були позбавлені політичних прав, суперечило самій суті економічної реформи і стримувало проведення останньої.

Намагаючись зміцнити свою владу, більшовицька партія бере курс на вигнання з місцевих Рад представників партій есерів і меншовиків. Застосовуючи методи політичного терору і соціальну демагогію, РКП(б) спромоглася того, що вже на початку 20-х років з рад зникли фракції партій есерів, меншовиків, укаїстів [див.: 4, с. 86].

Однією з важливих форм усунення нової буржуазії від участі в політичному житті було позбавлення її виборчих прав. Конституція УСРР, яка була прийнята в березні 1919 р. і діяла на протязі всього непу, відкрито декларувала, що «УСРР позбавляє окремих осіб і

окремі групи, які користуються цими правами на шкоду комуністичній революції». Одна із статей Конституції УСРР визначала коло осіб, що не могли обирати чи бути обраними до Рад. До них відносились особи, що експлуатували найману працю з метою отримання прибутків, ті, хто жили на нестудові прибутки, приватні крамарі і фактори. Разом з тим позбавлялись виборчих прав служителі релігійних культів, агенти царської поліції і жандармерії, божевільні та засуджені [13, т. II, с. 56-58].

Після переходу до пепу в Україні з'явилася нова категорія осіб, яка стала займатися (дозволенням законами!) приватним підприємництвом і використовувати найману працю. Тому вже на початку 20-х років виборче законодавство було доповнено низкою постанов ВУЦВК, які з класових позицій визначали коло осіб, позбавлених права голосу. Це усунення радянською державою непманів від політичного життя логічно впливало з ідеологічних постулатів більшовицької партії. Керівництво РКП(б) вважало, що в умовах пепу класова боротьба значно посилилася і переносилася в сферу економіки. Тут вона йшла за принципом «хто кого?» — «соціалізм або капіталізм?». А звідси впливало, на думку більшовицьких лідерів, завдання максимально забезпечити радянський режим, позбавивши непманів права брати участь в політичному житті і (навіть потенційно) претендувати на владу. Тому вже у жовтні 1921 р. ВУЦВК прийняв закон, згідно з яким позбавлялись права голосу особи, які стали займатися торговельною діяльністю, орендою, промислами, використовували найману працю [12, 1921, № 22, ст. 620]. Виборчих прав з 1921 р. були позбавлені навіть дрібні підприємці — кустарі і ремісники [12, 1921, № 13, ст. 355]. Це призвело до того, що в багатьох містах України вже в перші роки пепу десятки тисяч громадян були позбавлені права голосу. Так, в Одесі (1924 р.) права обирати і бути обраними до рад були позбавлені 8,6% виборців, у Херсоні — 10,1%, Єлісаветграді — 14,2%, Катеринославі — 6,8% і т. д. [4, с. 88, 96]. В сільській місцевості позбавлених виборчого права нараховувалось в 1923/24 р. — 497,3 тис. чол. (або 4,9% від загального числа виборців), а в 1924/25 р. — 411,6 тис. (3,7%) [10, с. 7, 8].

За спробу взяти участь у голосуванні особи, що не мали права голосу («лишенці»), підлягали кримінальній відповідальності. Їм загрожувало покарання у вигляді примусових робіт [15, ст. 104].

Слід зазначити, що в роки пепу в залежності від коливань політичної і економічної кон'юнктури чисельність позбавлених згідно з законом про виборчі права то збільшувалась, то зменшувалась.

Так, під час перевиборчої кампанії 1925/26 р. був значно розширений контингент виборців за рахунок падання права голосу дрібним підприємцям-крамарям, що торгували по патенту першого розряду (тобто вели торгівлю з рук, лотків тощо), власникам і орендарям млинів, крупорушок, олійниць, кузень, а також кустарям, що використовували працю одного наймита [6, с. 5-7]. В той же час закон, як і в минулі роки, позбавляв права голосу осіб, що використовували найману працю або жили на нетрудові прибутки (на відсотки з капіталу, прибутки від підприємств) [12, 1925, № 97, ст. 530]. Однак вже в наступну виборчу кампанію 1926/27 р., яка проходила в умовах нового наступу на приватний капітал, кількість «лишенців» різко збільшується за рахунок осіб, яким у 1925/26 р. було надало виборчі права.

Нова виборча кампанія 1928/29 р. відбувалась в рік «великого перелому» і швидкого згортання непу. Відбувалось збільшення числа «лишенців», що було результатом втілення на практиці сталінського лозунгу про загострення класової боротьби в країні по мірі просунення до соціалізму. В першу чергу в списки позбавлених виборчих прав, які складались органами ОДПУ, міліцією, фінвідділами і потім передавались до виборчих комісій, потрапляли приватні підприємці, крамарі та члени їх сімей, а також ті, хто раніше займався підприємництвом.

Загальну картину динаміки зростання кількості осіб, позбавлених виборчих прав, та їх соціальний склад дають таблиці 1,2.

Таблиця 1 Кількість осіб, позбавлених права голосу в Україні		
Роки	Абсолютна кількість «лишенців»	В % до числа виборців
1925-26	274927	2,1
1926-27	810403	6,8
1928-29	896111	5,7

З таблиці 2 бачимо, що за соціальним складом приватні підприємці, крамарі, а також ті, хто в минулому займався підприємництвом, та члени їх сімей складали основну масу з числа позбавлених виборчого права.

До сказаного слід додати, що правова дискримінація неymanів проявилася і в тому (і це теж логічно випливало з політики класового обмеження нової буржуазії), що вони не мали права служити

Таблиця 2* Соціальний склад позбавлених виборчих прав в Україні

Роки	Експлуат. найманої праці, нетрудові прибутки, торгівля, посередництво в сучасний момент (тис.)	Експлуат. найманої праці, нетрудові прибутки, торгівля, посередництво в минулому (тис.)	Служителі релігійних культів в сучасний момент (тис.)	Служителі релігійних культів в минулому (тис.)	Службовці та агенти царської поліції (тис.)	Засуджені (тис.)	Божевільні	Члени сімей позбавлених виборчого права (тис.)
1926--27	226,8	71,7	40,9	20,1	44,5	39,8	12,9	333,7
1928--29	290,9	114,8	38,1	14	44	51,3	13,6	350,4

в Червоній армії, займати посади в державному апараті, перебувати в профспілках, не кажучи вже про те, щоб створювати свої професійні або політичні організації, видавати свої друковані видання тощо (що кваліфікувалося як «контрреволюційний злочин»).

В той же час запровадження непу, який мав відродити економіку і ринкові відносини, вимагало відповідного юридичного забезпечення, і, перш за все, зміцнення законності. Це усвідомлювало і саме більшовицьке керівництво. Наприклад, в резолюції Всеросійської конференції (грудень 1921 р.) наголошувалось на тому, що «нові форми відносин, створені... на ґрунті... економполітики, мають отримати своє вираження в законі і захист у судовому порядку» [11, с. 265-266]. Однак уявлення про «революційну законність», яке склалось в роки громадянської війни, майже не зазнало змін. І в роки непу

* Таблиці подаються за: [8, с. 35-37; 9, с. XIV]. Дані з соціального складу «лишенців» 1928/29 р. приводяться по 857,2 тис. осіб замість 896,1 тис.

«революційна правосвідомість», а не закон продовжувала тяжити над радянською юстицією. Так, в «Ежегоднике советской юстиции» (1922 р.) читаємо: «...революційна правосвідомість повинна проходити червоною стрічкою в кожному вирокі або рішенні: вона лише обмежена писаними нормами, але вона не скасована» [3, с. 33].

У зв'язку з розробкою Цивільного кодексу В. І. Ленін 20 лютого 1922 р. звернувся з листом до наркома юстиції Д. І. Курського, від якого зажадав «не персеймати... старого буржуазного поняття про цивільне право, а створювати нове» і «застосовувати... нашу революційну правосвідомість». Керівник більшовицької партії і держави рішуче виступав за розширення втручання державної влади в сферу приватноправових відносин, «Ми нічого «приватного» не визнаємо, для нас все в галузі господарства є публічно-правове, а не приватне» [7, т. 44, с. 398]. Головну функцію Наркомюста в умовах непу Ленін вбачав в тому, що НКЮ повинен бути ударним органом для цькування приватної торгівлі, ставити «зразкові процеси і на цих процесах цькувати до кінця, не обмежуючись штрафами в сотні мільйонів, а то й пустити по світу, щоб до смерті пам'ятали. Ловити, вистежувати, влаштовувати пастки і лабети» [3, с. 30]. Зрозуміло, що ці ленінські вказівки разом з принципом класового підходу було покладено в основу радянського цивільного і кримінального законодавства.

В 1922-1923 рр. в Україні були видані і введені в дію кодекси законів про працю, цивільний, кримінальний і земельний кодекси, а також закон про основні приватні майнові права [12, 1922, № 31, ст. 492; 1922, № 41, ст. 598; 1922, № 55, ст. 780]. Ці законодавчі акти створювали основу для правового регулювання ринкових і суспільних відносин та визначали межі непу.

Так, Цивільний кодекс УСРР детально фіксував і визначав майновий і правовий стан нової буржуазії [16, с. 132]. Громадянам надавалось право власності на промислові і торгівельні підприємства, засоби виробництва, право набувати і відчужувати майно, право укладати договори та угоди, право займатися професіями і промислами, право одержувати спадщину за законом і заповітом, право створювати акціонерні товариства для підприємницької діяльності. Разом з тим Цивільний кодекс України проголошував панівне становище державної (соціалістичної) власності на знаряддя і засоби виробництва. У виключній власності держави перебували земля та її надра, ліси, води, залізниця, повітряний транспорт.

Ці об'єкти вилучалися з приватновласницького обороту і користування. Предметами приватної власності могли бути, згідно з зако-

нами, ненаціоналізовані будівлі, дрібні і середні промислові і торговельні підприємства, знаряддя і засоби виробництва, гроші, цінні папери, золота і срібна монета, іноземна валюта, речі домашнього та особистого вжитку, а також товари і майно, що не були вилучені за законом з приватного обороту [5, ст. 5, 22, 53, 54, 58, 416]. Названі майнові права громадян захищалися в судах республіки [12, 1922, № 31, ст. 492]. Одночасно Цивільний кодекс позбавляв права колишніх власників, майно яких було експропрійовано «на основі революційного права» вимагати в судовому порядку повернення свого майна [5, ст. 59, Прим. 1].

Як бачимо, Цивільний кодекс УСРР 1922 р. створював лише мінімум необхідних умов, потрібних для підприємницької діяльності громадян. Вилучення з приватного обігу землі та її надр суттєво звужувало сферу прикладання приватного капіталу, як і те, що підприємці могли володіти лише дрібними підприємствами (тобто число зайнятих на них робітників не більше 20). Великі підприємства вони могли лише орендувати або володіти на праві концесії [5, ст. 55]. Домінуючою визнавалася державна власність, а не рівноправність всіх її форм — державної, кооперативної і приватної, що на практиці приводило до обмеження прав власника — підприємця.

Цивільний кодекс обмежував право спадкування майна лише сумою 10 тис. крб. Якщо вартість спадщини перевищувала цю суму, то надлишок переходив до держави [5, ст. 416, 417]. Це положення закону створювало перешкоди на шляху накопичення підприємцями капіталів, примушувало їх приховувати розміри своїх прибутків, записувати частину свого майна на ім'я родичів і т. і., що негативно впливало на розвиток підприємства, оскільки кошти відволікались і вилучались з обігу. Таким чином, цивільне законодавство водночас обмежувало підприємницьку діяльність і ставило її під жорсткий контроль держави. До того ж у підприємців-підприємців не було повної впевненості в тому, що їх майно або частина майна не буде реквізована чи конфіскована. Хоча декрет РНК України від 15 листопада 1921 р. і впорядковував систему реквізицій, що могли тепер провадитись «лише у виключних випадках» і тільки за постановою Української економічної ради, однак конфіскації, як і раніше, могли здійснюватися за рішенням судів, ревтрибуналів, ВУЧК і місцевої адміністрації, що відкривало широкий простір для різних зловживань на місцях [12, 1921, № 23, ст. 687].

Але норми Цивільного кодексу самі по собі ще не давали твердих правових гарантій громадянам для їх занять підприємництвом, оскільки

цих норм не дотримувались державні структури. Численні підзаконні акти — різні інструкції, обіжники і рішення вищих і центральних органів влади та управління дозволяли (цілком законно!) це робити. Так, у прийнятій 6 січня 1923 р. постанові ВУЦВК (тобто минуло лише три тижня після ухвалення тим же ВУЦВК Цивільного кодексу УСРР) наголошувалось, що приватні торговельні і промислові підприємства діють «на підставі прав, умовно їм наданих Радянською владою» [2, 123, № 8, 19 квітня, с. 97]. Цілком зрозуміло, що подібні підзаконні акти вищих органів влади республіки фактично зводили нанівець декларовані в офіційному законодавстві права громадян. Ясно також, що такі рішення державних органів не додавали неспанам упевненості в тому, що вони будуть захищені від свавілля.

Таким чином в роки непу Радянська держава провадила політику правового обмеження нової буржуазії в Україні. Це знайшло свій прояв у тому, що неспани були усунені від політичного життя і не користувалися виборчими правами (а тим більше політичними свободами). Таким шляхом більшовицька партія, що керувалась принципом класового підходу в політиці і економіці, намагалась не допустити (навіть потещійно) представників неспанської буржуазії до політичної влади і ізолювати її. **Обмеження прав нової буржуазії у політичній сфері** було наслідком того, що радянська політична система, яка склалася в роки воєнного комунізму, так і не була реформована за часів непу. Позбавлення політичних прав неспанів створювало протиріччя, коли ті, хто своєю ініціативою і коштами мав повернути до життя економіку, були усунені від участі в управлінні державою, що гальмувало проведення економічних реформ.

Непослідовність і подвійність політики радянської держави щодо неспанської буржуазії знайшла свій прояв в обмеженні її майнових прав, а також у відсутності твердих правових гарантій підприємницької діяльності неспанів, що в свою чергу гальмувало розвиток приватного капіталу та унеможливлювало його ефективне використання в народному господарстві.

Література

1. Архипов В. А. Борьба против капиталистических элементов в промышленности и торговле. 20-е — начало 30-х годов. — М., 1978.
2. Бюлетень Народного Комісаріату Юстиції УСРР. — 1923. — № 8, 19 квітня.
3. Гимпельсон Е. Г. Политическая система и зап.: неадекватность реформ // Отечественная история. — 1993. — № 2.
4. Гоцтар А. В. Городские Советы Украины: история становления и развития (20-е — 30-е годы). — Киев; Одесса, 1990.

5. Гражданский кодекс УССР. — Харьков, 1925.
6. Инструкция о выборах в Советы. — Екатеринослав, 1925.
7. Ленін В. І. Повн. збір. творів.
8. Мінаєв С. В. Ради на Україні. Підсумки перевиборів Рад 1928-1929 р. — Харків, 1929.
9. Перевибори Рад України та Молдавської АСРР в 1925-26 р. — Харків, 1926.
10. Підсумки виборчої кампанії 1926-1927 р. — Харків, 1927.
11. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. — М., 1967. — Т. 1.
12. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства УССР (СУ УССР).
13. Съезды Советов Союза ССР, союзных и автономных советских социалистических республик. — М., 1960. — Т. 2.
14. Трифонов И. Я. Ликвидация эксплуататорских классов в СССР. — М., 1975.
15. Уголовный кодекс УССР. — Харьков, 1925.
16. Юридический словарь. — М., 1953.